

УДК 001. 101

DOI: 10.24919/2522-4700.34.120341

Микола СТУКАНОВ

orcid.org/0000-0002-4940-2882

ОПОЗИЦІЯ ЯВНОГО І НЕЯВНОГО ЗНАННЯ У СОЦІАЛЬНОМУ, ІСТОРИЧНОМУ І КУЛЬТУРНОМУ КОНТЕКСТАХ

Стаття присвячена аналізу аргументів дослідників, що виступають апологетами практичного неявного знання і його важливої ролі в організації самого наукового пізнання. Наголошено, що практичне, неявне, невербальне знання передує раціональному, теоретичному, але в науковому світогляді класичного періоду з характерними для нього онтологічними припущеннями й ідеалізаціями воно втрачає статус достовірного, надійного інструменту пізнання і перетворення світу.

Ключові слова: явне знання, неявне знання, розсіяне знання, способи трансляції знання, централізація, розширений порядок буття, конкуренція як гносеологічна процедура, природний добір, класичний раціоналізм некласичний раціоналізм, мережеві структури.

Николай СТУКАНОВ

ОПОЗИЦИЯ ЯВНОГО И НЕЯВНОГО ЗНАНИЯ В СОЦИАЛЬНОМ, ИСТОРИЧЕСКОМ И КУЛЬТУРНОМ КОНТЕКСТАХ

Практическое, неявное, невербальное знание предшествует рациональному, теоретическому, но в научном мировоззрении классического периода с характерными для него онтологическими допущениями и идеализациями оно теряет статус достоверного, надежного инструмента познания и преобразования мира. Статья посвящена анализу аргументов исследователей, которые выступают апологетами практического неявного знания и его важной роли в организации самого научного познания.

© Стуканов Микола, 2017

Ключевые слова: явное знание, неявное знание, рассеянное знание, способы трансляции знания, централизация, расширенный порядок бытия, конкуренция как гносеологическая процедура, естественный отбор, классический рационализм неклассический рационализм, сетевые структуры.

Постановка проблеми. Проблема неявного знания та його онтологічного, гносеологічного статусу була введена і легітимізована в суспільних науках низкою дослідників, професійні інтереси яких практично не перетинались, або перетиналися завдяки тому, що вони виходили на рівень міждисциплінарних досліджень. Неявне знання не отримало чіткого категоріального визначення. Але воно відіграє важливу роль у формуванні і відтворенні спонтанного порядку в багатьох сферах життя. Невизнання статусу знання за практичними схемами організації діяльності людини, що виникають історично і дають людині можливість діяти оптимально й ефективно в конкретному суспільстві, призводить до неадекватного розуміння організації суспільства і способів можливої його трансформації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій Протиставлення явного, експліцитного і неявного імпліцитного знання було елементом, частиною концептуального каркасу теорій оптимальної організації суспільного виробництва на різних його рівнях. Представникам австрійської економічної школи Мізесу і Хайєку [13] передовсім належить пріоритет у доведенні на теоретичному рівні переваг суспільного виробництва, фундаментом якого є спонтанний порядок, конкуренція і ринок – над централізованою, що заперечує, спотворює і руйнує спонтанний порядок. Ф. Хайєк [12] називав таке знання частіше розсіяним, М. Полані [8] – неявним, Л. Мізес [6] говорив про знання унікального і неповторного, або унікальних подій на протигагу універсальному і системному знанню, М. Оукшот [7] протиставляв технічне, точно визначене раціональне, експліцитне знання практичному.

Мета статті – дослідження причин заперечення і апології неявного, розсіяного знання, аргументації прихильників і противників такого типу знання та його функціям у суспільстві.

Поняття неявного знання не виникає спонтанно в словесних практиках безпосереднього життя. Воно формується у межах

теоретичного мислення. Останнє за своєю природою рефлексивне. Воно не тільки намагається «схопити» досліджуваній предмет у його необхідних, універсальних визначеннях, але і контролювати сам процес мислення у цьому процесі, правильно, формально точно використання понятійного апарату та його зміст, що виступає запорукою його адекватності й ефективності. Теоретичне мислення створює свій інструментарій і користується поняттями і категоріями з однозначною семантикою, точними правилами переходу від одних суджень до інших. Наявність суперечностей розглядається не як ознака істинності, а як свідчення неадекватності, формальної і змістовної, мислення досліджуваному предмету.

Якщо подивитися під цим кутом зору, то поняття неявного знання не відповідає класичним інтуїціям теоретичного мислення. У семантичному плані – це класичний оксюморон на кшталт «гарячий сніг», «живий труп», «плоска безодня». І це дійсно так, неявне знання, на думку Хайєка, і же з ним, має саме такий характер, людина, яка в певних умовах може скористатися неявним знанням не знає, що вона це знання має. Відокремлене від конкретної людини у конкретній ситуації воно буде нагромадженням нікому не потрібних банальностей. Його неможливо однозначно й ефективно прояснити, вербалізувати, висловити.

Така характеристика не відповідає класичним теоретичним визначенням знання. Знання істини, або «автентичне», відрізняється від гадки тим, що є вираженням фундаментальних характеристик космосу та ідеального світу. Воно – відображення того, що є завжди – вічного, незмінного, сталого. Якщо феноменальний світ не має таких характеристик, тим гірше для нього. По суті, він є випадковим і навіть ілюзорним. Безумовно, безкомпромісна позиція Парменіда була визнана тупиковою і безперспективною ще Аристотелем. Але редукціонізм, зведення всього чуттєвого різноманіття до фундаментальних онтологічних структур субстратного або динамічного характеру, є основою науки від Аристотеля до постнекласичного її етапу. Саме завдяки таким характеристикам знання у науці воно має універсальний, об'єктивний, обов'язковий характер як за формою, так і за змістом. Наукове знання не залежить від контексту і ситуації, воно апелює до фундаментальних, онтологічних засад світу, дає можли-

вість людині стати на точку зору вічності, має необмежений кумулятивний потенціал. Воно може зберігатися в аутентичних формах за межами людської психіки, в бібліотеках і адекватно розпредметнюватися у будь-якому суспільстві, що базується на розумінні законів ідеального світу (третього світу) математики, логіки і природознавства.

Унаслідок цього у невербального, неявного знання непростий і неоднозначний статус. Воно виникає за межами професійної філософії науки, гносеології як інструмент осмислення меж і можливостей раціонального пізнання в організації ефективної діяльності людини в пізнанні і перетворенні реальності. Такого роду знання не отримало універсального категоріального статусу, який, зазвичай, виникає на інтелектуальній «агорі» [2] унаслідок шліфування у перманентно діючих дискусіях теоретиків. Тобто воно не включене повноцінно до системи категорій, де одні поняття визначаються через інші, без регулярних апеляцій до їх змістового наповнення. Тому поняття невербального, неявного і далі знання не є елементом категоріальної мережі, що постійно використовується для структурування соціальної реальності і соціального пізнання. Інтенсивність використання цього поняття змінюється і пов'язана з випадковими флуктуаціями інтелектуальної моди.

З іншого боку дослідники соціального життя на рівні ідей, інтуїцій безпосередніх суб'єктів суспільних процесів (як фактів соціології) чітко усвідомлювали універсальний, а отже, категоріальний характер опозиції явного і неявного знання. Цю проблему в явній формі, тобто як чисто гносеологічну, Ф. Хайек розглядає у роботі «Контрреволюція науки. Етюди про зловживання розумом» [12], де чітко ставиться питання про необхідність обмеження і заперечення методів природознавства в дослідженні суспільства. Аналогічну проблему ставить і розв'язує стаття Хайека «Конкуренція як процедура відкриття» [1] в якій звичайна практика економічної діяльності розглядається як особливий і необхідний спосіб пізнання суспільства, гносеологічна процедура.

Визнання знанням альтернатив наукових форм пізнання і структурування світу, і способи доведення цього статусу для позанаукових форм діяльності і перетворення світу привело до нових підходів у розумінні соціальної онтології, суспільного ви-

робництва, генезису і трансляції науки, культури, мови, гносеології.

Із появою філософії як першої генетично першої форми теоретичного осмислення світу поняття знання віднесене до того, що виражено в словах, існує у формі ідеальних об'єктів і є відображенням універсальних закономірностей світу. Теоретичне знання радикально відрізняється від практичної діяльності і міфології, що передує теорії у генетичному плані. Практичне знання ситуативне, контекстуальне, прецедентне. Практичне мислення гетерономне, воно нереклексивне і визначається змістовно зовнішніми стосовно мислення факторами, не знає своєї природи. Воно орієнтоване на перетворення тих чи тих елементів світу на корисні для людини предмети і форми активності. У практичній діяльності і мисленні, що його непомітно супроводжує, людина і предметний світ існують як слабко диференційована єдність. Практичне мислення не знає безособового і універсального порядку, а тільки локальний і так чи інакше організований суб'єктами волі.

Теоретичне мислення починається з ідеї об'єктивного універсального безособового порядку в світі. Цей порядок можливо пізнати завдяки тому, що в межах людської суб'єктивності відкривається об'єктивний універсальний порядок ідеальних об'єктів (геометрії, арифметики, філософії, науки), незалежний від людських емоцій, бажань, пристрастей. За межами приблизного, примхливого, мінливого чуттєвого феноменального світу розміщується його основа, сутність, яка відкривається розуму. Цю сутність можна точно визначити за допомогою людського інтелекту, наділеного інструментарієм, точно визначених у словах, формулах, кресленнях ідеальних об'єктів, пов'язаних між собою невблаганною логікою, і експліцитними точними способами доведення, аргументації. Теоретичне мислення, на відміну від практичного, рефлексивне, автономне і безпрецедентне. Воно має здатність вивести все різноманіття чуттєвих проявів світу з небагатьох перших принципів. Теоретичне знання – онтологічне. Воно охоплює універсальне, те, що є завжди і належить до вічного безособового порядку світу. Лише ті результати людської діяльності, колективного досвіду, що відповідають певній формі (логічна організація ідеальних об'єктів) і змісту (фіксація універсальних безособових закономірностей) отримують статус знання як такого.

Все решта не є знанням. І така установка стосовно практичного знання продовжує домінувати у ХХ ст. Цю ситуацію виразно описав М. Оукшот: «Отже, раціоналізм як я його розумію, зводиться до твердження про те, що знання, звані мною практичними, зовсім не є знаннями; власне кажучи, це твердження означає, що єдиним істинним знанням є знання технічне. Раціоналіст вважає, що під знаннями як складовою частиною людської діяльності слід розуміти саме технічні знання, а все те, що я називаю практичними знаннями, насправді є всього лише різновидом незнання, фактом існування якого можна було б знехтувати, як би не приносив цей різновид так багато турбот» [7, с. 16].

Ця ідея проходить через всю грецьку та класичну філософію і виражається у самих різних формах. Це ставлення грецьких філософів до результатів практичної діяльності, техне як трюку, тимчасового обману. Штучне як випадкове і недовготривале стосовно природного і космічного. У новий час воно проявляється в ідеях первинних і вторинних якостей, механістичному редукціонізмі. У Канта ця ідея реалізується у тому, що знання по суті можливе лише як синтетичне апіорі. Ця ідея прослідковується і в наполегливих спробах точно, експліцитно визначити, каталогізувати ввести в універсальний порядок і тим самим у знання, пристрасті душі, стани, модуси інтелекту у Декарта в роботі «Про страсті взагалі і в зв'язку з цим про всю природу людини» і кантівської «Антропології з прагматичної точки зору».

Класичний раціоналізм у науці і філософії виходить з ідеї не тільки принципової пізнаваності світу, але й досягнення остаточного пізнання природи, суспільства і людини завдяки гармонії, тотожності у фундаментальних своїх засадах об'єктивної реальності і розуму. Подібно розуму, буття є центрованим, однозначним і закінченим. У науці до кінця ХІХ ст. панувала думка про можливість остаточного пізнання природи, що складається із дискретних неподільних частинок і повністю описується класичною механікою. Світ підлягає повній калькуляції. У цьому плані екземпляризм Августина, детермінізм Лапласа, принципова можливість інтелектуальної інтуїції (хоч у творця під час творення світу) у Канта і закінчений характер самопізнання абсолютної ідеї в часі у Гегеля – еквівалентні.

У контексті дослідження опозиції явного, наукового, теоретичного і неявного невербального знання для нас важливим є виділення низки гносеологічних установок і онтологічних припущень класичної науки, що радикально розводили наукове і практичне знання. Це «найвний реалізм: постулювання дзеркально-безпосередньо-очевидної відповідності знання дійсності, сприйняття змісту інтелектуальних відображень реальності як атрибутивного самої реальності... Монотеоретизм орієнтований на «тенденційну авторитарно-консервативну ідеологію всевідання (закінчене повне, адекватне знання не як імператив, а як реальність). Суматизм – орієнтація на зведення складного до простого з наступною реконструкцією комплексного як агрегата елементарних частин. Ессенціалізм – розрив сутності і явища, сутності й існування, націлений на відновлення за наявною тілесністю прихованих якостей, сил, що уособлюють внутрішню панівну, самодостатню основу» [11, с. 85].

Ця онтологія природи класичної науки і характерний для неї тип наукової раціональності демонструє свою обмеженість унаслідок відкриття нових об'єктів дослідження і формування некласичного типу раціональності. Формується нова онтологія, що базується на принципах холізму, синергетизму, інтегратизму, і новий некласичний тип раціоналізму. Він включає у себе принципи релятивізму, активізму, доповнюваності, когерентності, нелінійності [11, с. 108 – 112].

У межах нової картини світу, нового розуміння ролі суб'єкта пізнання і його інструментарію неможливо відкинути знання, ідеї, які не є результатом свідомої інтелектуальної, професійної роботи вчених, з характерним для неї понятійним апаратом, аргументацією, способами перевірки. Чому? Тому, що, згідно з некласичними уявленнями значна частина неявного, розсіяного, невербального знання є елементом організації людської суб'єктивності, соціального світу. Тому воно має гарантований онтологічний статус. Повноцінне знання соціального світу і людини без визначення місця і функцій такого знання неможливе. Це добре усвідомлював Фрідріх фон Хайек. У «Контрреволюції науки» він вказував, що, якщо неможливо звести характеристики людської суб'єктивності до певних об'єктивних констант, на основі яких будується наукова теорія (а така редукція, на його думку,

неможлива в принципі), ми маємо користуватися тими уявленнями, які мають люди в конкретному суспільстві як реальні інструменти його організації. Він пише: «факти вченого-суспільствознавця у певному сенсі не більше “суб’єктивні”, ніж факти вченого-натураліста, оскільки вони не залежать від конкретного спостерігача: те, що він вивчає, не обумовлено його капризом або уявою, але так само, як у природничих науках, може спостерігатися різними людьми. Але якщо ми розрізняємо факти і думки, то факти соціальних наук – це не що інше, як думки, погляди людей, чії дії ми вивчаємо. Вони відрізняються від фактів природничих наук тим, що – це переконання або думки конкретних людей, переконання, які якраз і є нашими даними, незалежно від того, істинні вони чи хибні, і які ми, до того ж, не можемо спостерігати безпосередньо в умах людей, але про які можемо дізнаватися, виходячи з їх вчинків і промов просто тому, що наш розум схожий на їхній». Тут важливо відзначити, що не має значення істинними або хибними, з точки зору науки є ті чи ті погляди, важливо те, що вони працюють. І далі Хайек продовжує: «З точки зору соціальних досліджень не має значення, істинні чи ні ці закони природи в об’єктивному сенсі; важливо інше і тільки інше: чи вважають їх істинними люди, виходять вони з цього у своїх діях. Якщо в досліджуваному нами суспільстві “науковий” багаж включає переконання, що земля не буде плодоносити доти, доки не будуть виконані певні обряди або вимовлені певні заклинання, то нам слід вважати це настільки ж важливим, як і будь-який закон природи, який ми зараз вважаємо достовірним» [11, с. 49].

Знання як сила, в соціумі радикально відрізняється від наукового знання, стверджує Хайек. «Конкретне знання, яким керується у своїх діях будь-яка група людей, ніколи не існує як внутрішньо несуперечливе і узгоджене ціле. Воно існує тільки в розсіяному, неповному і неузгоджену вигляді, таким воно і проявляється у багатьох індивідуальних умах, і від *розсіяності* і недосконалості будь-якого знання як від двох основоположних фактів повинні відштовхуватися соціальні науки. Те, від чого філософи і логіки часто з презирством відвертаються» [11, с. 47 – 48].

Розширення поняття знання мало значний евристичний потенціал. Воно допомогло зрозуміти в принципі банальну істину, що

мислить (у цьому випадку маємо на увазі мислення як креативний процес, що змінює і перетворює реальність) не мозок і не гносеологічний Робінзон, абстрактний індивід, наділений тренуванням, окультуреним інтелектом, а мислить людина в певному середовищі, інфраструктурі, з певним історичним досвідом. Зараз це зрозуміло і на рівні комп'ютерних інформаційних систем. Системами з елементами штучного інтелекту називаються ті з них, які мають історичний характер і здатність до використання отриманого досвіду.

Використання поняття розсіяного, неявного знання дає можливість зрозуміти механізми конкуренції як процедури відкриття нового, а не просто варіант природного добру, обмеженість і неефективність централізації за певними межами і бюрократичного контролю, мережеві структури як ефективні механізми розв'язання певних проблем [3], утопічність ідеї побудувати ефективну економіку на засадах тотальної централізації та планування, і тим самим неефективність реального соціалізму. До того ж неефективною є будь-яка економічна система, що позбавляє робітника суб'єктності і нав'язує йому ніби логічно бездоганну схему, на кшталт класичного тейлоризму. Це не означає заперечення ефективності централізації, особливо на рівні логістики, роботизованого виробництва, панування якого передбачають у майбутньому. Але там, де обов'язкова присутність людини в організації виробництва і життєвого світу, треба враховувати можливості людей до самоорганізації і використання того знання доступне тільки для них у конкретній ситуації і системі.

Звідси наполегливі заперечення Хайском інженерного, технологічного підходу до організації суспільства [1, с. 3 – 23]. Соціальне життя – складна багатовимірна система, що формується не залежно від волі і свідомості людей. Розширений порядок організації суспільства формується спонтанно, він не залежить від волі конкретних людей, і він є основою максимально ефективної організації суспільства. Його неможливо свідомо відтворити як соціальну технологію. Тому інженерне механістичне сприйняття суспільства як дитячого конструктора, що складається з дискретних елементів, які можна збирати, користуючись зовнішньою схемою, було об'єктом його постійної і наполегливої критики упродовж всієї його інтелектуальної біографії від праці «Шлях

до рабства» і до інтелектуального заповіту «Пагубна самовпевненість» [13]. Це не означає, що цей підхід заперечує розвиток, соціальні експерименти, він просто вказує межі, за які важливо не виходити в розвитку суспільства. Технологічні, соціальні інновації абсолютно необхідні в суспільстві, але вони не повинні руйнувати спонтанний порядок буття. Для сучасного суспільства цей заклик більш ніж актуальний.

Поняття неявного, розсіяного, невербального знання та нового розуміння мислення, що враховує його історичну інфраструктуру і форми спілкування та взаємозв'язку людей, мало евристичне значення і в розумінні механізмів та ефективності інтелектуальної діяльності. Розвиток науки визначається не тільки логікою інтелектуальних дисциплін. Подібно до того як життя передається від одного організму до другого і ніяким іншим способом, розвиток теоретичного знання високого рівня базується на естафеті передачі не тільки явного, але і неявного знання від одного лідера до іншого, від однієї школи – до іншої. Вона залежить від форм спілкування, емоційної енергії, культурного капіталу, інтерактивних ритуалів інтелектуалів. Це докладно показав Р. Коллінз [4] на прикладі історії філософії. Усі видатні філософи певного періоду перебували в особистому спілкуванні і підтримували інтенсивну комунікацію. Створити такого роду естафети свідомо неможливо. Їх можна тільки підтримати, помітити і не заважати їм розвиватися відповідно до їхніх внутрішніх закономірностей. Ефективне наукове товариство виростає на основі цінностей і самоорганізації, неформальних структур і лише після цього можлива його повноцінна інституалізація. Формування нових дисциплін – це також результат спонтанного порядку, який є не тільки результатом безпосереднього спілкування вчених, він включає в себе дотримання «законів конкуренції і адаптації [10, с. 293], що диктують правила гри у всіх складних системах». Це переконливо показали у своїх працях І. Лакатос [5] і С. Тулмін [10].

У силу специфіки наукової діяльності, ефективність якої визначається інтелектуалами, талантами, а не масою і бюрократичною організацією, і її ролі в сучасному суспільному виробництві, адекватне співвідношення спонтанного і централізованого порядку космосу і таксису, як би сказав Хайек, має принципове

значення для оптимальної організації науки. І саме в цієї галузі суспільного виробництва в країнах першого світу воно реалізовано достатньо гармонійно. Але в силу того, що суспільство стрімко змінюється і змінюються завдання, що стоять перед наукою і суспільним виробництвом, ця проблема не є розв'язаною остаточно, вимагає постійної рефлексії та моніторингу.

Висновки. Необхідність теоретичного осмислення практичного, неявного, розсіяного знання пов'язане з дослідженнями в галузі політики, економіки, науки. Центральна ідея, яка об'єднувала дослідників, полягала у тому, що гармонійний соціальний порядок неможливо створити без врахування спонтанного порядку і неявного знання. Вони стверджували, що гносеологічні установки класичного раціоналізму, його онтологічні припущення давали спрощене уявлення не тільки про соціальну, але й про природну реальність. Інженерні конструктивістські підходи до суспільства загалом є не лише помилковими, а й шкідливими. Реабілітація спонтанного порядку і неявного знання дає і можливість створити адекватну картину соціального миру, і інструменти, методологію пізнання та трансформації соціальних інститутів, у тому числі й науки.

Література

1. Hayek F.A. Competition as a discovery procedure / F.A. Hayek // *New Studies in Philosophy, Politics and Economics*. – Chicago : University of Chicago Press, 1978. – P. 179–190.
2. Вернан Ж.-П. Происхождение древнегреческой мысли / Ж.-П. Вернан. – М. : Прогресс, 1988. – 234 с.
3. Кастельс М. Галактика Интернет: Размышления об Интернете, бизнесе и обществе / Мануэль Кастельс ; пер. с англ. А. Матвеева. – Екатеринбург : У-Фактория, 2004. – 328 с.
4. Коллинз Р. Социология философий / Р. Коллинз. – Новосибирск : Сибирский хронограф, 2002. – 1284 с.
5. Лакатос И. Фальсификация и методология научно-исследовательских программ / И. Лакатос. – М. : Медиум, 1995. – 236 с.
6. Мизес Л. фон. Человеческая деятельность. Трактат по экономической теории / Мизес Людвиг фон. – Челябинск : Социум, 2012. – 880 с.
7. Оукшот М. Рационализм в политике / Оукшот Майкл. – М. : Идея-Пресс, 2002. – 288 с.

8. Полани М. Личностное знание. На пути к посткритической философии / М. Полани. – М. : «Прогресс», 1985. – 344 с.
9. Семенцов В.С. Бхагаватгита в традиции и в современной научной критике / В.С. Семенцов. – М. : Наука, 1985. – 240 с.
10. Тулмин Ст. Человеческое понимание / Ст. Тулмин. – М. : Прогресс, 1984. – 327 с.
11. Философия науки : учебное пособие для вузов / под ред. С.А. Лебедева. – Изд. 5-е, перераб. и доп. – М. : Академический Проект; Альма Матер, 2007. – 731 с.
12. Хайек Ф. Контрреволюция науки. Этюды о злоупотреблении разумом / Ф. Хайек. – М. : Фонд «Либеральная миссия», ОГИ (Объединенное Гуманитарное Издательство), 2003. – 288 с.
13. Хайек Ф. Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма / Ф. Хайек. – М. : Изд-во «Новости» при участии изд-ва «Catallaxy», 1992. – 304 с.

References

1. Hayek, F.A. (1978). Competition as a discovery procedure. *New Studies in Philosophy, Politics and Economics* (pp. 79–190). Chicago: University of Chicago Press [in English].
2. Vernan, Zh.-P. (1988). *Proiskhozhdenie drevnegrecheskoi mysli [The origin of ancient Greek thought]*. Moscow: Progress [in Russian].
3. Kastels, M. (2004). *Galaktika Internet: Razmyshleniia ob Internete, biznese i obshchestve [Galaxy Internet: Reflections on the Internet, business and society]*. (A. Matveev, Trans.). Ekaterinburg: U-Faktoriia [in Russian].
4. Kollinz, R. (2002). *Sotciologiiia filosofii [Sociology of Philosophy]*. Novosibirsk: Sibirskii khronograf [in Russian].
5. Lakatos, I. (1995). *Falsifikatciia i metodologiiia nauchno-issledovatel'skikh programm [Falsification and methodology of research programs]*. Moscow: Medium [in Russian].
6. Mizes, L. fon. (2012). *Chelovecheskaia deiatelnost. Traktat po ekonomicheskoi teorii [Human activity. A Treatise on Economic Theory]*. Cheliabinsk: Sotcium [in Russian].
7. Oukshot, M. (2002). *Ratcionalizm v politike [Rationalism in politics]*. Moscow: Ideia-Press [in Russian].
8. Polani, M. (1985). *Lichnostnoe znanie. Na puti k postkriticheskoi filosofii [Personal knowledge. On the way to postcritical philosophy]*. Moscow: «Progress» [in Russian].

9. Sementcov, V.S. (1985). *Bkhagavatgita v tradicii i v sovremennoi nauchnoi kritike [Bhagavat Gita in tradition and in modern scientific criticism]*. Moscow: Nauka [in Russian].

10. Tulmin, St. (1984). *Chelovecheskoe ponimanie [Human understanding]*. Moscow: Progress [in Russian].

11. Lebedeva, S.A. (Ed.). (2007). *Filosofia nauki [Philosophy of Science]* (5th ed.). Moscow: Akademicheskii Proekt; Alma Mater [in Russian].

12. Khaiek, F. (2003). *Kontrrevoliuciia nauki. Etiudy o zloupotreblenii razumom [Conter-Revolution of Science. Studies on the Abuse of Reason]*. Moscow: Fond «Liberalnaia missiia», OGI (Obedinennoe Gumanitarnoe Izdatelstvo) [in Russian].

13. Khaiek, F. (1992). *Pagubnaia samonadeiannost. Oshibki sotcializma [The Fatal Conceit. The Errors of Socialism]*. Moscow: Izd-vo «Novosti» pri uchastii izd-va «Catallaxy» [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 18.09.17.